

Milan Moguš
Filozofski fakultet, Zagreb

KRIŽANIĆEV DOPRINOS ŠTOKAVSKOJ DIJALEKTOLOGIJI

U Križanićevoj se *Gramatici* nalazi kratak opis jekavskih govora srpskog stanovništva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Te govore karakterizira: jekavski izgovor *ě*, prijelaz *-l* u *-o*, akcentuacija, morfonološke promjene *k g h > c z s*, nastavak *-a* u Gpl. imenicâ. Iako fragmentarni, Križanićevi su podaci iz 17. stoljeća dragocjeni jer predstavljaju jedan od prvih opisa štokavskih govora uopće.

Iz rudnika podataka o slavenskim jezičnim sustavima 17. stoljeća, iz *Gramatičnog izkazanja* Jurka Križanića ili, običnije, iz Križanićeve *Gramatike* naši su jezikoslovci izvlačili najčešće - analize radi - one odredbe koje bi mogle utvrditi ili potvrditi Križanićev odnos prema jeziku njegove uže domovine (Kukuljević 1869, Daničić 1871, Jagić 1917, Hraste 1963, Golub 1973). U središtu pak tih motrenja bila je naglasna problematika (Daničić 1871, Šahmatov 1894-1895, Peco 1971, Hamm 1974, Moguš 1974). To je i razumljivo. Naime, akcentuaciji je sâm Križanić posvećivao znatnu pozornost: i kao konstitutivnom elementu jezičnoga mehanizma koji je "nam pako Slovincem"¹ prijeko potreban jer se bez "vlâka ili zâvlâka" - kako on zove naglasak - ne može "niti izrikrát naša besída", i kao izrazitoj diskriminanti među slavenskim jezicima jer se odmah može lako ustanoviti da "óv človík zavlâčit po rúsku ili po sérbsku", da "Léhi izrikrát skôrij vlâk na predposlídnyem sklâdu", da su u Hrvata "vlâki právilni" itd. A čitavom tom i takvom opisu naglasaka posebnu draž daje činjenica da je cio Križanićev gramatički spis akcentuiran te pruža mogućnost da se u cjelini obuhvati kao sustav.

Križanićev se naglasni sustav, kao što je poznato, analizirao dosada uglavnom s dvostrukoga motrišta: prvo, u odnosu prema kodificiranoj novoštokavskoj normi i, drugo, u odnosu na govor Križanićeva rodnog kraja. Treba, međutim, odmah reći da se pozitivni odgovori u oba odnosa međusobno isključuju: ako se, naime, uspije utvrditi da se Križanićeva akcentuacija poklapa s novoštokavskom, onda se ne može poklapati s akcentuacijom Križanićeva rodnog Obrha i susjednih naselja jer se novoštokavsko naglašivanje razlikuje od obrškog i inventarom prozodijskih jedinica i njihovom distribucijom.

U zborniku *Život i djelo Jurja Križanića* objavio je Josip Hamm (1974) raspravu *Prosodijski sistem Križanićeva govora*; u istom zborniku odštampan je i moj članak *Križanićevi naglasci* (Moguš 1974). Prilazeći s različitih strana akcenatskoj problematici u Križanićevoj *Gramatici* nastojali smo, između ostalog, odgonetnuti što se krije ispod Križanićeva akcenatskog znakovlja, odnosno njegovih katkad nepreciznih odredbi o uporabi toga nazivlja. Bez obzira na određene različitosti u interpretacijama temeljni bi se zaključak iz naših radova mogao svesti na konstataciju da je Križanić i u dalekom Sibiru dobro opisao svoj čakavski troakcenatski sustav. Štoviše, istraživanja su me uvjerila da je Križanićeva čakavska akcentuacija imala već tada, u 17. stoljeću, ponešto kajkavskih natruha, prvenstveno metatonijskih. Zato bi bilo teško prihvatiti tvrdnju Asima Pece (1971) da se u Križanićevu naglašivanju krije "štokavska akcentuacija koja je poprimila odlike najprogresivnijih štokavskih govora" (str. 114). Štokavska akcentuacija, osobito ona najprogresivnija, pretpostavlja, kao što je poznato, inventar od dva nova uzlazna akcenta (pored dva stara silazna), a toga - i prema Hammovu i prema mome istraživanju - u Križanićevoj *Gramatici* nema. Osim toga, ta su dva štokavska akcenta na novim mjestima, a Križanićevi primjeri kao *nogà, pelìn, glāvá, pšát, kovâč, ovčâr* (pored mnoštva drugih) pokazuju da je naglasni udar mogao biti i na finalnom slogu višesložnih riječi, dakle upravo na onim mjestima na kojima u novoštokavskoj, najprogresivnijoj akcentuaciji u pravilu uopće ne može biti. Uostalom, da se Križanićeva akcentuacija ne slaže s novoštokavskom, utvrdio je na indirektan način već Đuro Daničić (1871). Naime, Daničić je - ne shvaćivši Križanića - smatrao njegovu akcentuaciju plodom fantazije,

nečim što apsolutno nema uporišta ni u kojem postojećem naglasnom sustavu, što znači da nema veze ni sa novoštokavskom akcentuacijom.

Koliko god teza o podudarnosti Križanićeve akcentuacije s najprogresivnijom štokavskom bila neodrživa, toliko je istina da u *Gramatičnom izkazânju* ipak ima odredaba koje se odnose na štokavske govore. U tom smislu Križanićev gramatički spis predstavlja jednim svojim fragmentom lijep prilog poznavanju štokavske dijalektologije 17. stoljeća.

Pri opisu slavenskoga jezičnog šarenila Križanić se u *Gramatici* služi narodnim imenima projicirajući, dakako, stanje i nazore 17. stoljeća. Njegov pogled na razlike što ih danas označujemo dijalekatskima odražava situaciju kakvu je susretao - kako sâm kaže - od svojega djetinjstva kad se "okolo Kúpi riki, vo ujezdú Dubovcá i Ozljá i Ríbnika ostrógov (...) vo vrime túrskih posládnjih progónov i pri vzétju hervátskije stolíci Bĭhčá gráda ... sohranílo jest hervátsko i sérbsko boljârstvo". Na tom prostoru Hrvati "*izrikájut tĭlo, líto* ili *tĕlo, létó*", a "*Sérbi ljúbet dvovglasnícu Ě*"², pa pišu *tĕlo, létó*, a "*velet tjĕlo, ljĕto*". Iz takve se formulacije jasno razabire da su za Križanića Hrvati ikavci i ekavci, a Srbi jekavci. Budući da su jekavski govori samo štokavski, Križanićeve napomene o srpskom "*izrikânju*" valja tumačiti kao opis štokavskih govora 17. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj.

Križanićevi se podaci o spomenutim jekavskim govorima ne nalaze na jednome mjestu u *Gramatičnom izkazânju*, iako se u jednom odjeljku o tome najviše govori. Skupljeni bi se podaci mogli prikazati ovako:

1. O izgovoru slavenskih dvoglasnih grafema - kao *А, Ѧ, Ѡ, Ѣ* - piše Križanić na nekoliko mjesta. Najčešće se osvrće na fonaciju jata i konstatira da se jat izgovara "razlúčenim glásom búd da bi bĭli *dvĭ cĭlí* glasnici: *tiĕlo, liĕto, viĕra, striĕla, siĕno*". Isti izgovor jata valja pretpostaviti i u množinskim nastavcima pridjevske deklinacije gdje "Sérbi *vĕ* končínah kladút *ě*, kakot *tĕh, tĕm, tĕmi, dobrĕh, dobrĕm, dobrĕmi, velícĕh, velícĕm, velícĕmi*", a "Rúsjadi pák i Herváti ljúbet rízko izričĕnje i kladút prostú glasnicu, kákot *tĭh, tím, tími, dobrĭh, dobrĭm, dobrĭmi, velíkĭh, velíkĭm, velíkĭmi*". Tu konstataciju nalazimo na drugome mjestu još razrađeniju: "Končínu sego ízkernika i ostálih vnožĭnih i dvobíčnih prĕgĭbov Sérbi izglašájut so dvovglasnicu *ě* i *sĕ* premínoju slôv, síce: ot *drázĕh, velícĕh, tisĕh, lĕpĕh*, ko *drázĕm*,

velicēm, tīsēm, lēpēm, so drāžēmi, velicēmi, tīsēmi, lēpēmi... a Rúsjani i Hervāti vólet rízko izgovārāt čistu glasnícu *i* bez preminbēnja slōv, sice: ot *drāgíh, velíkíh, tíhíh, lípíh*, ko *drāgím, velíkím, tíhím, lípím*, so *drāgími, velíkími, tíhími, lípími*."

Križanićev opis "dvojglasnice" *ě*, koja se izgovara kao da su dva vokala ("búd da bi *bīli* *dvī cīlí* glasnici"), bolje se može razumjeti kad se kaže da je "dvojglasnica" definirana kao jedan slog sa dva vokala ("sklád kóbi jest skládén iz dvíh glasníc zovét se dvojglasníca") i da je *ě* "skladeno" iz *i* i *e*. Zato valja pretpostaviti jednosložan izgovor jata, na što uostalom upućuju i primjeri *tiělo, liěto*, odnosno *tjělo, ljěto*. Naime, Križaniću je poznata sekvencija *-ije-* koja na prvome vokalu može imati silinu (uspor. *stermíje, svetíje, razumníje, temníje*), pa bi u slučaju dvo-složnoga refleksa jata (npr. *tíjelo*) bila jamačno i ovdje označena na vokalu *i*. Križanićev naglasak na vokalu *e* u primjerima *tiělo, liěto, tjělo, ljěto* sugerira istu jednosložnu sekvenciju koja može biti duga ili kratka. Ta se jednakost sekvencije još bolje vidi u originalnom tekstu gdje Križanić ćirilicom bilježi ТИЁЛО, ТЈЁЛО, ЛИЁТО, ЛЈЁТО. Prema primjerima kao ЛЈЁТО, pisanim dakle sa *nj* (*l-j*), a ne sa *ň* (= *ʃ*) može se zaključiti da se tada razlikovao nesliven izgovor sekvencije *l-j* od fonema *ʃ*, što se podudara s Križanićevim različitim bilježenjem neslivenoga konsonantskoga skupa *n-j* (*нј*) i slivenog fonema *ń* (*нь*).

2. Među važne karakteristike jekavskoga govora Križanić je uvrstio promjenu završnoga *-l* u *-o*. On piše da slavenski participi svršavaju na *-l* u muškome rodu te navodi primjere *imál, vél, vodíl*. "Liše Sérbi izrikájut na *-o*: *imáo, véo, vodíto, bóo, čúo*." Tako je i kod imenica te umjesto *orél, pépel, vâl, dôl* govore *oráo, pépeo, váo, dóo*. Na drugome mjestu, u sklopu druge problematike, dotiče se iste pojave i proširuje broj primjera kod participa: *pisáo, pri-véo, hodíto, probóo, učúo*, odnosno kod imenica: *vóo*. Zanimljivo je da Križanić, opisujući ovu pojavu, ne uključuje pridjeve kao *cíl, mál, míl, gòl, kísel, ohól* i dr. kojih je u *Gramatici* podosta. Nema nikakvih napomena za promjenu *-l > -o* ni u primjerima kao *zálva, žálce* i dr.

3. Navedeni primjeri u prethodnoj točki, posebice participi *imáo, písáo, privéo, vodío, hodío, ušúo, probóo*, odnosno imenice *dóo, vóo, váo*, veoma su instruktivni za razmatranje akcenatske problematike. U tim se primjerima, naime, nalazi naglasak što ga Križanić naziva "skorib" ili "oster vlak". Prema Hammovim i mojim analizama taj "vlak" pokazuje mjesto kratkosilaznoga akcenta, tj. Križanićev akcenat *brát = bràt, šúdo = šúdo, stávití = stàvití, učítelj = učítelj*. Stoga bi i Križanićev primjer *imáo* trebalo čitati *imáo, vodío = vodío, probóo = probóo*, odnosno *dóo = ddo, váo = vao* itd. Prva bi dakle konstatacija bila da su - po Križanićevu svjedočanstvu - neki jekavski štokavski govori mogli imati u 17. stoljeću još nepomaknut naglasak.

Križanić je akcenatskoj problematici posvetio posebno poglavlje pod naslovom *Ob zavlákeh*. Odmah na početku toga poglavlja navodi da prikazuje akcentuaciju kakva je u Hrvata jer "vъ jedinom hervâtskom ízróku čújut se vlâki právilni i ízvírnoj slovínskoъ besíde privlástni". To je opis troakcenatskog sustava sa starom distribucijom. I pošto je opisao naglasni inventar i nanizao potvrde, Križanić odmah dodaje da se u naglascima Srbi slažu s Hrvatima ("Sérblâni se zgdžájut sъ Hervâtmí vo vlakêh"), samo što "vъ dôlgom vlâku níkako predólgo i neobíčno glâs protêžut". Termin "dolgíъ vlâk" rabio je Križanić najčešće za označivanje nenaglašene duljine jer kaže da se "dolgíъ vlak" što ga on označuje ravnom crtom iznad vokala (˘) "provláčit na dôlgo ali nevozdvígájet na visokò" i stavlja primjere kao *izríkát, nájpáče, díté, po zákónu* itd. Ta je duljina dakle bila u štokavaca veoma izrazita kad ju je Križanić tako opisao.

4. Konsonante *g, k, h* kao završetke imeničkih i pridjevskih leksičkih morfema mijenjaju Križanićevi jekavci u pojedinim padežima u *z, c, s*. Tako se u nominativu množine imenicâ govori *drúzi* (: Nsg. *drug*), *težáci* (: Nsg. *težak*), *svojáci* (: Nsg. *svojak*), *siromási* (: Nsg. *siromah*), *Vlási* (: Nsg. *Vlah*). Ista se promjena događa u genitivu, lokativu i instrumentalu množine pridjevske deklinacije, pa npr. prema Nsg. *drag* jekavci govore Gpl. *drázêh*, Lpl. *drázêšm*, Ipl. *drázêmi*, prema Nsg. *velik* govore Gpl. *veliceh*, pl. *velicem*, Ipl. *velicemi*, prema Nsg. *tih* Gpl. je *tisêh*, Lpl. *tisêšm*, Ipl. *tisêmi* i dr. Križanić korektno registrira ovu morfonološku

pojavu iako napominje da "liplje jest izrikát bez premíni: *drāgih, velkih, tíh* i ostálno".

O alternacijskim pojavama tipa Nsg. *ruka* — DLsg. *ruci*, Nsg. *noga* — DLsg. *nozi* Križanić ništa ne govori.

5. Središnja pojava u fleksiji imenicâ svakako je nastavak *-a* za genitiv plurala. O tome nastavku Križanić govori na dva mjesta i navodi gotovo iste primjere. Važno je napomenuti da nastavak *-a*, prema Križaniću upotrebljavaju Srbi u imenica svih rodova i da ga izgovaraju uvijek "z̄ dōlgim zāvlákom", tj. kao nenaglašenu duljinu koju, jer je uvijek duga, ne bilježi posebno, npr. *ot ovih brāta, krāl̄a, kōn̄a, rība, ovāca, kōza, ljēta, līca, vrimēna*. Određeni broj imenica tvori genitiv plurala nastavkom *-ova* ili *-eva*; i tu se završno *-a* izgovara dugo iako se ta dužina ne bilježi: *tih volōva, drugōva, vračēva, sužn̄ēva*. Iz ovoga se vidi da je i predzadnji vokal bio uvijek dug i naglašen. Križaniću je očito bilo važno da odredi generalno pravilo za Gpl.: posljednja su dva vokala uvijek duga, a drugi mora biti *-a*.

I pri ovom je opisu Križanić bio profesionalno korektan: navodi kako jest, ali kaže da takvo "izrikânje jest skázno i negóдно naslidovânju". On, naime, u genitivu plurala preferira likove bez završnoga *-a* uz promjenu akcenta po određenim pravilima.

Ovih nekoliko izabranih Križanićevih napomena o jekavskim govorima između rijeke Kupe i Une ("medžu Kúpoju i Vúnoju rikami") baca sasvim određeno svjetlo na njihovo stanje u 17. stoljeću. Lingvističkih podataka s toga terena za to doba gotovo nema. Zato su Križanićevi podaci iz *Gramatike* veoma dragocjeni, pogotovu što ne ostavljaju nikakve sumnje da se radi baš o tim govorima. Prema onome što znamo iz povijesti štokavske dijalektologije neke bismo izoglose očekivali, druge ne bismo. Za eventualni raskorak, tj. za onaj dio gdje se naše sadašnje mišljenje ne slaže s Križanićevim podacima, ne bi zacijelo trebalo prigovarati Križaniću.

BILJEŠKE

¹ U predgovoru *Gramatici* Križanić jasno navodi da "Bolgári, Sérblbani i Herváti... Őbćim sebi ímenom zovût se Slovinci i Zardunájci. Vo vrime cára Mavrícija najpérvlje Slovinci preidóše črez Dunaj i javíše se vь deržavah Rímskogo kralьéstva, vь kojih i do sego dně prebivájut. Ino iz perva timi zváhu se jedínim ímenom Slovinci."

² Križanićev znak Ъ zamjenjujem u latinici znakom é.

L I T E R A T U R A

- Daničić, Đuro (1871): "Gramatika Gjurgja Križanića", *Rad JAZU*, knj. 16, 159-198.
- Golub, Ivan (1973): "Rodni kraj J. Križanića u njegovim spisima i suvremenim zapisima", *Historijski zbornik* (Zagreb), sv. 25-26, str. 343-368.
- Golub, Ivan (1976-1977): "Juraj Križanić u Carigradu", *Historijski zbornik* (Zagreb), sv. 29-30, str. 193-202.
- Hamu, Josip (1974): "Prosodijski sistem Križanićeva govora", u zborniku *Život i djelo Jurja Križanića* (Zagreb), 212-238.
- Hraste, Mate (1963): "Prinosi poznavanju hrvatskosrpskog jezika J. Križanića", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* (Zagreb), sv. 5, str. 23-34.
- Jagić, Vatroslav (1917): "Život i rad Jurja Križanića", *Djela JAZU* (Zagreb), knj. 28.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1869): "Ivan Križanić Nebljuški", *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* (Zagreb), sv. 10, str. 11-75.
- Moguš, Milan (1974): "Križanićevi naglasci", u zborniku *Život i djelo Jurja Križanića* (Zagreb), 239-246.
- Peco, Asim (1971): *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika* (Beograd), u poglavlju "Beleženje naših akcenata do Vuka", 104-123.
- Šahmatov, A.A. (1894 i 1895): "J. Križanić o serbsko-horvatskom udarenii", *Russkij filologiđeskij vestnik*, 4, 250-260; 1-2, 298-327; 3, 87-124; 4, 204-222.

S u m m a r y

KRIŽANIĆ'S CONTRIBUTION TO ŠTOKAVIAN DIALECTOLOGY

In Križanić's *Grammar* there is a short description of the "jekavian" dialect spoken by the Serbian population of Western Croatia. These dialects are characterized by: jekavian pronunciation of *e*, change of *-l* into *-o*, accentuation, morphonological changes of *k, g, h* > *c, z, s*; ending *-a* in Gen. pl. of nouns. Although fragmentary, Križanić's data from the 17th century are very valuable since they represent one of the first descriptions of jekavian dialects in general.